DR. CORIOLAN PETRANU
PROFESOR DE ISTORIA ARTEI LA UNIVERSITATEA DIN CLUJ
INSPECTOR ONORIFIC AL MUZEELOR

NOUI CERCETĂRI ŞI APRECIERI
ASUPRA
ARHITECTURII ÎN LEMN DIN ARDEAL

NEUE UNTERSUCHUNGEN UND WÜRDIGUNGEN DER HOLZBAUKUNST SIEBENBÜRGENS

M. O., IMPRIMERIA NAŢIONALĂ
BUCUREŞTI
1936

www.digibuc.ro

NOUI CERCETĂRI ŞI APRECIERI ASUPRA ARHITECTURII IN LEMN DIN TRANSILVANIA

de

C. PETRANU

In cercetarea bisericilor de lemn româneşti din Transilvania, începută de noi în 1925 cu judeţul Arad, orice nouă contribuţie, fie prin publicaţii, fie prin aprecieri, este binevenită, din cauza că poate ajuta clarificarea câte unei probleme din complexul acela mare şi dificil de rezolvat, care se numeşte: arhitectura în lemn. Metoda cea mai eficace este de sigur aceea a cercetării pe teren şi publicarea tuturor monumentelor de lemn. Aceasta însă întârzie în vremea din urmă din cauza lipsei de mijloace. Chiar fără acest mare obstacol, în interesul cunoaşterii mai bune a problemelor, avem datoria a urmări cu atenţie tot ce se publică în această privinţă la noi în ţară, la vecinii noştri şi chiar la naţiunile mai îndepărtate. Nu odată se lumineză o chestiune prin ascultarea părţii adverse şi nu odată este necesar să luăm o atitudine hotărîtă, ca nu cumva arta noastră naţională să fie păgubită pe nedrept. In lucrarea de faţă vom lua atitudine examinând critic publicaţia lui **H. Phleps**: *Ost- und Westgermanische Baukultur*, (Berlin, 1934), apoi albumul lui O. Szőnyi şi o lucrare mai extinsă, publicată prin Institutul etnografic al Universităţii din Budapesta, de d-ra Ilona Balogh, însfârşit vom reproduce o serie de noui aprecieri ale savanţilor străini asupra bisericilor noastre de lemn. O atitudine din partea noastră faţă de lucrările numite este din punct de vedere ştiinţific de dorit şi pentru motivul că asemenea publicaţii nici nu pot fi discutate serios în Ungaria: prima oară fiindcă acolo lipsesc cunoscătorii buni ai Transilvaniei şi apoi lipsesc istoricii de artă specializaţi în arhitectura lemnului.

Publicaţiile asupra vechei şi extrem de interesantei arhitecturi în lemn din Transilvania sunt întotdeauna îmbucurătoare, materialul nefiind până azi suficient adunat şi publicat. Lucrarea d-lui Phleps

www.digibuc.ro

este o valoroasă publicaţie de material ilustrativ, conţinând vederi, planuri, construcţii, detalii şi descrieri ale casei de lemn ardelene. (Text 77 pag. cu 57 desenuri şi 40 table ilustrate). Adunarea de material, cercetarea casei ardelene şi constatarea înrudirilor cu arhitectura din Scandinavia constitue meritul principal al publicaţiei. Concluziile pe care le trage însă sunt pe cât de precipitate, tot atât de absurde. In partea primă se ocupă exclusiv de casa ţărănească a Românilor din munţii apuseni (27 pag.) şi pe scurt de cea secuiască (3 pag.). După titlul cărţii aşteptam opere autentic germanice, executate de popoarele germanice şi nimeni nu ar fi bănuit, că aici se va trata aproape exclusiv casa românească. Concluzia este într'adevăr surprinzătoare: la Românii din Munţii Apuseni s'a păstrat mai curat cultura arhitecturii gepide. Noi ştim, că ştiinţa este foarte insuficient informată asupra arhitecturii gepide. Autorul îşi bazează deci afirmaţia ori ipoteza 1. pe argumentul istoric, că Gepizii s'au coborît din regiunea Danzigului la mijlocul sec. III în Ardeal, unde au stăpânit până la 567; 2. pe constatarea unor asemănări, ce se pot şi azi urmări la casa ţărănească din Scandinavia şi Munţii Apuseni. S'ar mai fi putut aduce ca argument şi înrudirea mare între motivele covoarelor şi broderiilor populare din ambele părţi, ceeace autorul neglijează. Este de mult cunoscut, că asemănările, înrudirile în arta ţărănească nu pot fi considerate ca influenţe sigure decât la vecini şi chiar atunci numai când există şi alte dovezi convingătoare. Motivele geometrice ale ţesăturilor şi broderiilor româneşti de ex. se găsesc nu numai în Scandinavia, dar şi în Siberia occidentală la Ostiaci, apoi şi la Indianii americani, etc.; a căuta aici influenţe este neserios. Inrudirile se explică în arta industrială casnică prin tehnica ţesutului, a meşteşugului lemnului, dar şi prin predilecţia independentă a unui popor pentru anumite forme. Inrudirile fixate de d-l Phleps de altcum nici nu sunt din regiunea Danzig, ci din Scandinavia. Acum pentru prima oară casa străveche a ţăranului român este considerată ca germanică (gepidă) şi această ipoteză a autorului emană 1. din nesocotirea rolului însemnat ce l-a jucat Transilvania în istoria artei europene; 2. din nesocotirea poporului român. Autorul depreciază însemnătatea Transilvaniei, în opoziţie cu Strzygowski, H. Schmidt, F. László şi alţii. Strzygowski şi şcoala lui vede elemente proprii, autohtone în arhitectura de lemn din Estul Europei, inclusive Ardealul. Estul european a jucat încă în timpurile preistorice un rol foarte însemnat ca mijlocitor între

www.digibuc.ro

Asia şi Europa de Vest, el era independent de Europa de Vest; numai după înfrângerea stăpânirii mongole se năzueşte a se ataşa constant Europei de Vest. Este nedrept, după Strzygowski, a judeca Europa orientală ca barbară, inferioară şi neînsemnată pentru desvoltarea artelor plastice. F. László a arătat, că în epoca neolitică a existat în Ardeal o arhitectură în lemn şi lut, care s'a păstrat până acum, tipul casei din Ariuşd există şi azi. Cum s'ar putea imagina, că în Ardealul plin de păduri să nu fi existat o arhitectură în lemn înainte de venirea Gepizilor, că aceştia să nu fi luat nimic din ea, iar poporul român să nu fi făcut altceva, decât să adopte sclavic această arhitectură străină din sec. V—VI păstrând-o neschimbată până azi? Chiar dacă ţăranul român este aşa de tradiţionalist, cum este, ar fi greu de crezut, ca el să fi preluat aşa de uşor şi complet avutul artistic al acestui popor fără să fi contribuit esenţial în cursul celor 1400 ani. Un fapt sigur: arhitectura ţăranului a fost şi este recunoscută ca naţională din cauza, că atât comandatorii, cât şi executorii sunt români, apoi prin caracterul deosebit de al popoarelor vecine. Problema se pune deci: ce a putut da populaţia băştinaşă în arhitectură Gepizilor şi ce ar putea fi considerat ca influenţă gepidică în casa ţărănească română? Şi aici e nevoie de mare perspicacitate şi precauţiune, dacă în general se vor putea soluţiona vre-odată asemenea probleme dificile. Nesocotirea poporului român de către autor reiese nu numai din construcţia ideologică ce am cunoscut-o în parte, dar şi din detalii. Casele Românilor din Munţii Apuseni le consideră numai ca resturi modeste ale arhitecturii superioare a Gepizilor, ale unui popor de stăpânitori faţă cu locuitorii de munte de azi. Arhitectura Saşilor şi Ungurilor din Transilvania o consideră de origine bavareză, săsească de jos, mai ales francă, dar nu caută şi nici nu-i trece prin minte, că prima ar fi putut primi vre-o influenţă dela Români, ceeace denotă lipsă de obiectivitate. In schimb autorul nu neglijează a trage concluzii asupra vechei arhitecturi germane de vest în baza arhitecturii celor trei popoare ardelene. Specificul românesc în arhitectura în lemn a poporului român, nici nu este pomenit, necum elaborat. Notele specifice secueşti, adeseori îndoelnice, însă le găseşte în ornamente, în acoperişul conic, în cuptoare-vatră, etc. deşi şi la casa secuiască rădăcina o crede gepidă. (Secuii sunt consideraţi de autor fără vre-un argument ca un amestec de Gepizi şi Unguri). Autorul evită pe cât poate să vorbească de Românii ardeleni, uneori îi înlocueşte cu expresii ca «urmaşii Gepizilor»

www.digibuc.ro

ori cu «Munţii Apuseni» numai ca să nu le pomenească numelc; nici cu denumirea oficială română a localităţilor nu caută să fie familiarizat autorul, el ne dă numai denumirea săsească ori ungurească; numele de localităţi pur româneşti, ce-i drept, le dă în româneşte, dar cu o transcriere greşită, astfel unele numiri de localităţi sunt în detrimentul exactităţii şi anevoie de identificat. Partea filologică sufere şi ea de inexactitatea transcrierii, de ex. cuptorie în loc de cuptor, Mogura în loc de Măgura, kaliba în loc de colibă, — ceea ce îi diminuează valoarea.

Bibliografia lasă de dorit mai ales în privinţa publicaţiilor mai noui şi ale celor locale. Teoriile şi cercetările lui Strzygowski şi ale şcoalei lui, cercetătorii Wesser, Schulcz, Zaloziecki îi sunt necunoscuţi, dintre învăţaţi români nu cunoaşte decât pe Diculescu şi Moşoiu, pe cei unguri ca Téglás, Szinte, Viski, László nu-i citează. Insuficienţa bibliografiei se resimte în text prin lipsa unei atitudini faţă de mai mulţi autori merituoşi, deşi autorul de origine sas ardelean putea să-i cunoască uşor.

Cu scopul de a-şi propaga teoria expusă aici, d-l Phleps care este profesor la Şcoala Superioară Politehnică din Danzig, a organizat o expoziţie întitulată: «Cultura arhitectonică germanică de est şi vest în Transilvania» în localul Şcoalei Superioare Politehnice din Charlottenburg, materialul de expoziţie l-a înfăţişat apoi din nou publicului în alt oraş: la Ulm. Perseverenţa este laudabilă, dar noi credem, că o asemenea teorie romantică, cum e a d-lui Phleps nu s'a putut naşte, decât în mediul hipertrofiat de superioritatea germană. Noi Românii din Transilvania eram obişnuiţi cu aberaţiile romantice ale savanţilor unguri, cari tot din cauza hipertrofiei naţionaliste reclamau pe seama lor paternitatea artei tuturor naţionalităţilor din fosta Ungarie, inclusiv a Românilor, dar obiectivitatea ştiinţei germane, care în trecut nu odată ne-a făcut dreptate, ne era un ideal. Publicaţii ca şi a d-lui Phleps ne spulberă acest ideal. Să sperăm, că avem a face cu o excepţie.

Singurul, după cunoştinţa mea, care într'o recenzie asupra lucrării subsemnatului, înclină a crede — sub influenţa lui Phleps — că felurile de a clădi în satele ardelene au la bază o serie de tipuri ale casei germanice, de ex. gepide, în consecinţă cere a introduce în izvoarele cercetării pe Gepizi, Daci şi Romani şi a examina legăturile bisericilor de lemn cu arhitectura provinciei, anterioară bisericilor de lemn, este tot un Sas ardelean, *Dr. Hans Wühr*, dela Biblioteca de artă a muzeelor de stat din Berlin. Uşor de spus,

www.digibuc.ro

greu de a da mai mult decât ipoteze, cum a încercat şi subsemnatul a evidenţia posibilitatea continuităţii romane la turnuri. (Vezi « Originea turnurilor la bisericile de lemn din Ardeal », Cluj, 1931). De altcum Wühr se ataşează părerii mele că « cu excepţia turnului nicăiri nu poate fi vorba de o influenţă străină pronunţată, incontestabilă cu atât mai puţin de o preluare ori reproducere a unui tip ori a unui caracter străin... ». Şi Wühr crede, că originea bisericilor de lemn trebue căutată în casa de lemn a satului. « O asemenea cercetare ar dovedi mai clar independenţa lor naţională, fiindcă priveşte originea, care aparţine substanţei poporului. Ar fi de însemnătate, dacă s'ar putea arăta, cum au efect de formare aici la bisericile de lemn aceleaşi legi, cari şi în arta populară a ţării transformă tradiţiile ornamentale îndepărtate într'o viaţă nouă, foarte particulară şi exuberantă ». « Bisericile de lemn ale Românilor ardeleni au fost puse în centrul unor contemplări de istoria artelor de consecinţe mari prin Petranu, istoricul de artă al Universităţii din Cluj. Dar nu numai interesul ştiinţific este stimulat, ci tot aşa şi sensibilitatea naturală a spectatorului, care numai cu admiraţie şi emoţie poate privi aceste mici, încântătoare biserici de lemn din lumea munţilor Carpaţi păduroşi ». (Wühr în « Berliner Tageblatt », Nr. 152, 4. Beiblatt, 29.III. 1936 cu tilul: « Um den Ursprung der Holzkirchen ».

Să trecem acum la două publicaţii ungureşti. Albumul lui *O.* **Szőnyi**: *Régi magyar templomok.* Alte ungarische Kirchen, etc., Budapesta, ediţia Comis. Monum. Ist. şi a Prietenilor cărţii ungureşti, f. a. (1933), conţine un rezumat de 11 pag. în trei limbi, textul unguresc de 24 p., 307 table ilustrate şi descrierea lor în 59 p. Străinul ar putea câştiga falsa impresie a bogăţiei artei ungureşti vechi, realitatea este, că din bisericile « ungureşti » reproduse în imagini un apreciabil număr nu a fost niciodată unguresc, ci al Saşilor, Zipserilor, Slovacilor din fosta Ungarie (de ex. bisericile Saşilor din Braşov, Sibiu, Cisnădioara, Sebeş-Alba, nu mai puţin de 9 = nouă biserici fortificate săseşti), iar la bisericile în posesiune maghiară evită a se interesa de naţionalitatea artiştilor executori, dându-şi seamă, că dacă ar reproduce numai monumente ale căror meşteri sunt sigur unguri de rasă, publicarea albumului ar deveni iluzorică. Szőnyi se face vinovat în 1933 de încorporarea fără nici-un drept a monumentelor altor naţiuni, din alte ţări, de laudă cu pene străine şi cum d-sa cunoaşte distincţia între « artă ungurească » şi « artă din Ungaria » (pag. 31) avem a face în istoria

www.digibuc.ro

artei cu o crimă premeditată. Lecţia binemeritată a primit-o dela compatrioata sa Il. Balogh în 1935, care nu a luat în inventarul bisericilor de lemn ungureşti cele 7 publicate de Szőnyi, considerându-le ca sigur străine, iar publicaţia « Die deutsche Kunst in Siebenbürgen » editată în 1934 din încredinţarea Academiei germane continuă să afirme în aprobarea generală, dreptul de posesiune asupra monumentelor săseşti, uzurpate prin albumul Szőnyi şi istoricii de artă unguri.

Cu bisericile de lemn Szőnyi se ocupă în două pagini text, reproduce în imagini şi descrie 7 biserici de lemn (6 slovace, 1 ruteană). Recunoaşte, că « acest gen care dispare rapid a ajuns în planul prim al interesului în istoria artei », dar nu cunoaşte din publicaţiile subsemnatului decât pe aceea asupra jud. Arad. Szőnyi admite, că biserici de lemn la Unguri azi « de fapt nu mai există » dar au existat (ceeace noi nu am contestat) şi fără vreo sfială ne spune, că « în seria bisericilor vechi ungureşti cu drept pot debuta câtcva biserici de lemn, chiar dacă nu sunt direct creaţiile Ungurilor ». Motivarea se reduce la simple afirmaţii fără nici-o dovadă: « şi Ungurul a ştiut să lucreze lemnul, iar Românimea ardeleană dela el a învăţat edificarea bisericii de lemn ». Bisericile de lemn ale naţionalităţilor din Ungaria « poartă urme puternice ale influenţei artistice ungureşti ». « Ornamentaţia floral ă de caracter unguresc este asemenea în deajuns de frecventă, ba chiar şi inscripţiile ungureşti la bisericile româneşti, înseamnă că aceste biserici sunt creaţii ale maeştrilor unguri ». Pentru toate aceste afirmaţii patriotice nu dă măcar un exemplu, în schimb critică pe aceia, cari în străinătatea îndepărtată caută elementele apusene mai ales la turn, când ar trebui examinate influenţele monumentelor ungureşti. Critica aceasta este neîntemeiată şi inutilă după studiul subsemnatului din 1931.

Directivele patriotice ale omului din generaţia veche, care nu-şi poate imagina, ca Ungurii să poată fi învăţat ceva dela fostele naţionalităţi din Ungaria, au rămas să fie dovedite în vre-un chip, pentru salvarea geniului unguresc, prin generaţia nouă. Efectul nefast al directivei patriotice, dar neştiinţifice — fiindcă înlocueşte cercetarea nepărtinitoare cu idei preconcepute — îl observăm peste doi ani.

* * *

Publicaţia d-rei Dr. **Ilona Balogh:** *Magyar Fatornyok* (Ileana Balogh: Turnuri de lemn ungureşti), Ed. II, Budapesta, 1935, are

www.digibuc.ro

meritul de a fi cea mai extinsă scriere asupra turnurilor şi bisericilor de lemn din fosta Ungarie (99 pag. text, 86 pag. inventar şi 50 ilustraţii), ea mai are meritul de a fi adunat datele răsfirate — în monografii istorice, etnografice, artistice, în reviste, şematisme şi protocoale de vizitaţii — într'un inventar alfabetic pe judeţe şi comune. Acest inventar reprezintă un mare progrès faţă de inventarul oficial al Comisiunii Monumentelor istorice din Ungaria din 1905, plin de lacune şi de erori. In Ungaria o asemenea lucrare înseamnă o iniţiativă nouă şi curaj, atunci când oficialitatea în frunte cu d-l T. Gerevich, preşedinte al Comisiunii monumentelor istorice ungare şi profesor de istoria artei la Universitate, înainte cu doi ani era încă de părerea, că bisericile de lemn şi în general arta ţărănească nu intră în competinţa istoriei artelor, ci a etnografiei, geografiei umane, sociologiei şi sociografiei. Străinătatea şi noi Românii i-am precedat cu ani de zile pe aceşti întârziaţi. Tineretul unguresc însă, ca şi Il. Balogh, Şt. Csabai, şi alţii, sunt în această privinţă de părerea noastră. După d-ra Il. Balogh bisericile de lemn intră tot atât de bine în cadrele istoriei artei, cât şi ale etnografiei. Ceialalţi asemenea s'au pronunţat clar. Păcat numai, că această trezire la realitate s'a făcut prea târziu, dupăce bisericile de lemn ungureşti aproape toate au dispărut.

Partea cea mai valoroasă a lucrării este inventarul. Recunoscând munca diligentă a adunării datelor, (cari urmează a fi controlate în privinţa exactităţii), este însă de accentuat, că acesta nu este un inventar real, contemporan, ci unul retrospectiv: el nu ne informează unde se găsesc azi biserici de lemn ori turnuri de lemn, ci unde erau odinioară în baza scriptelor, ceeace e un mare neajuns, fiindcă nu ştim, dacă mai există în general azi biserici de lemn ungureşti în afară de cea una, reprodusă şi ea printr'un desen vechiu. Părerea curentă a cunoscătorilor unguri (ultima oară la Szönyi) este, că azi în Transilvania nu mai există biserici de lemn ungureşti, ci numai turnuri de lemn (clopotniţe). In baza inventarului autoarei am reuşit să identific numai două biserici de lemn ungureşti existente în Transilvania, dintre cari una are pereţii acoperiţi cu lut, apoi câteva de nuele acoperite cu lut, cari în general nu pot fi considerate ca « arhitectură a lemnului » precum nu este nici Fachwerk-ul, precum în general nu putem numi ca arhitectură în lemn o clădire numai pe baza că foloseşte între materialele de clădire şi lemnul. Din valoarea inventarului şi al textului scade mult împrejurarea, că ele nu au fost scrise pe baza

www.digibuc.ro

cercetărilor la faţa locului, ci cu prea puţine excepţii — fără cunoaşterea acestora, în sala de bibliotecă şi în birou. Inventarul poate induce în eroare pe un cetitor străin ori grăbit, el ar putea să rămână cu impresia, că Ungurii ar avea un număr uriaş de turnuri de lemn, în realitate se înşiră (retrospectiv) nu numai turnurile, dar sunt inventariate şi bisericile, ba separat şi coifurile de lemn ale turnurilor de zid, chiar şi bisericile de nuiele cu lut, urmează apoi după fiecare coif, galerie ori turn izvorul scris, care deseori se repetă, în sfârşit anul, maestrul şi citate. Ar fi fost binevenit un tablou statistic şi un index. Spre surprindere, autoarea nu dă nici-un singur plan, nici-o secţiune, nici-un desen asupra construcţiei şi detaliilor. Ilustraţiile sunt, cu două excepţii, mărunte şi deseori insuficiente, din 50 ilustraţii numai 15 s'au executat la comanda autoarei ori chiar de ea.

Publicaţia îmbogăţeşte cunoştinţele de amănunt prin adunarea datelor, nu modifică însă părerile noastre esenţiale, ci mai degrabă le confirmă. Problemele mari ale originei şi desvoltării mai îndepărtate, problemele de estetică şi ştiinţa artelor, studiul comparativ al monumentelor europene nu par a o interesa pe autoare; dacă astfel concepţia lasă de dorit, reproducerea părerilor altor unguri se face adeseori fără vre-un examen critic ori cu puţină critică, aceasta se observă când reproduce datele diletanţilor şi ale şematismelor. Lucrarea d-rei B. s'a născut din patriotismul şi orgoliul naţional al autoarei şi mai ales al maeştrilor săi din Budapesta. Faţă de acuzele concrete ce s'au adus ştiinţei ungare şi Comisiunii ungare a monumentelor istorice, nu numai din partea învăţaţilor statelor succesoare, dar chiar din partea Ungurilor: că au neglijat studiul şi mai ales conservarea monumentelor de lemn ale naţionalităţilor din fosta Ungarie (noi credem, nu fără motive politice) şi că prin nepăsarea lor au ajutat distrugerea bisericilor de lemn, d-ra B. încearcă să arate contrariul, iar faţă de aprecierea generală şi elogioasă a bisericilor de lemn româneşti din Ardeal de către specialiştii străini, mai ales în ultimii ani, d-sa vrea să scadă din acest merit românesc trudindu-se a arăta contribuţia «unguréască» în arhitectura de lemn şi «influenţa ungurească» la monumentele româneşti, reclamând elogiile şi pe seama poporului unguresc în baza turnurilor de lemn existente şi în baza influenţei ce ar fi avut-o acestea asupra arhitecturii bisericilor româneşti şi rutene, neîndreptăţind nu numai pe Români şi Ruteni,

www.digibuc.ro

dar şi pe Saşi, nerecunoscând nici importanţa acestora pentru Unguri destul de categoric.

Cu toată truda şi osteneala argumentării, cu toate afirmaţiile rezumatului german, autoarea nu reuşeşte să convingă pe cetitorul imparţial. Să le vedem pe rând. Oricine poate doar constata, că în cei 50 de ani de activitate a Comisiei Monumentelor din Ungaria şi a ştiinţei ungureşti, nu a apărut nici-o carte, nici-o broşură despre bisericile noastre de lemn, ci numai 11 articole ungureşti 8°, dintre cari cinci sunt de câte 2 pagine, celelalte dela 3 până la 6 pagine, unul singur de 31 pagine în care sunt cuprinse şi ilustraţiile. De oarecare valoare informativă pentru ştiinţă nu sunt nici şase. Este deci inexact, că « ştiinţa ungurească s'a ocupat detaliat şi cu mare însufleţire » cu bisericile noastre de lemn. O altă inexactitate a autoarei este, că aceste publicaţii ungureşti ar fi fost la nivelul ştiinţific al timpului lor. Monumentele de lemn ale Norvegiei au fost publicate în 1893 de Dietrichson şi Munthe în 128 pagine text cu 220 ilustraţii în text şi 31 table ilustrate 4°; cartea lui Seesselberg din 1897 are 500 ilustraţii şi 146 pagine text 4°; Burgemeister a publicat cele din Prusia de Est, etc. în 1905 în 80 pagine text, 117 ilustraţii şi 40 table ilustrate 4°; Bielenstein a editat clădirile în lemn ale Leţilor în 1907 în 838 pagini şi 546 ilustraţii 8°; în albumul Wies i Miaszteczko din 1906 despre cele din Polonia avem 532 ilustraţii. Aceste câteva cifre arată în deajuns distanţa uriaşă între publicaţiile ungureşti şi cele străine, ne mai vorbind de valoarea ştiinţifică, deşi monumentele noastre sunt mai numeroase şi nu stau mai prejos ca valoare. Realităţile nu se combat prin vorbe. In cea mai serioasă revistă de specialitate ungurească, oficială chiar « Archaeológiai Értesitő » (1927, XLI, p. 248) Dr. A. Zádor constată, că « trebue să regretăm, că din partea noastră — în afară de câteva vechi comunicări — nimic nu s'a făcut pentru promovarea cunoaşterii şi conservărei acestor frumoase şi drăguţe monumente ». Bisericile noastre de lemn străvechi asupra cărora ne informează şematismele episcopiilor au dispărut în massă fără ca Com. Mon. din Budapesta să le fi luat măcar descrierea, fotografia, planul, desenurile arhitectonice, detaliile şi inscripţiile. Memoriul tipărit al lui V. Myskowszky din 1895 « Memorandum pusztuló nemzeti müemlékeink megóvása és fentartása érdekében », articolele alarmante din « Pesti Napló » (13 Dec. 1901) şi « Budapesti Hirlap » (23 Aug. 1902) etc. etc. despre dispariţia monumentelor istorice ne învederează: cum puteau fi conservate cele româneşti, când şi cele ungureşti dispăreau « în

www.digibuc.ro

lipsă de fonduri». Chiar autoarea B. vorbeşte la p. 13 de «pustiire din nepăsare». Dacă deplângem dispariţia monumentelor noastre aceasta o facem nu pentru propagandă — cum o afirmă d-sa — ci relatând un fapt îndeplinit, a cărui vină o poartă Comisia ungară a Monumentelor. Rutenii sunt de aceeaşi părere, dar mai violenţi: «cunoaştem vandalismul fostei conduceri ungureşti, care pentru accelerarea politicei sale de maghiarizare, obişnuia să distrugă dinadins rămăşiţele valoroase ale antichităţilor ucrainene străvechi din Carpaţi». Această acuzare a apărut în cea mai serioasă revistă de artă din America «The Art Bulletin» XV. 1. p. 88, New-York, 1933 sub semnătura lui Alex. Sushko. Chiar într'o teză de doctorat a Universităţii din Budapesta din 1934 cetim (Şt. Csabai: Az erdélyi reneszánsz müvészet, p. 11). «Până în zilele noastre am omis examinarea clădirilor de lemn, deşi chiar acestea au menţinut formele vechi, dar nouă ne-a fost ruşine de materialul eftin, am fost prea materialişti, ca să recunoaştem valoarea formelor, dacă ele nu s'au realizat în marmură de Carrara. Este meritul lui Strzygowski, că ne-a liberat de această piedecă, dar ce-i drept ne-am întârziat de multe. Tonul cel mai individual îl dau în arta ardeleană operele de lemn ori executate pe lemn şi cu aceasta cel mult etnologi şi cercetători de artă ţărănească s'au ocupat, dar istoria artei a tăcut profund». In realitate interesul acesta nou şi aprecierea arhitecturii în lemn în lumea ştiinţifică ungurească nu Strzygowski a provocat-o direct, ci indirect lucrările elevului său, scriitorul acestor rânduri, căci ştiut este, că Strzygowski cu teoriile lui nu avea teren propice în Ungaria şi nu elevii lui de acolo au provocat-o. — Ca întrebare concretă: care sunt bisericile de lemn româneşti conservate şi restaurate de guvernele ungureşti şi care sunt cheltuelile făcute pentru ele?

Să expunem acum în acest alineat în ce vede autoarea contribuţia ungurească la bisericile de lemn: Coiful turnului cu patru turnuleţe şi gang deschis s'a format în sânul Ungurimii ardelene în cursul sec. XVI, teritoriul său principal este Unghiul Căleatei (vreo 30—40 comune ungureşti, româneşti şi mixte între Cluj şi Huedin şi în jurul Huedinului) şi de aci s'a răspândit spre Partium (judeţele de vest ale României). Arhitectura română a adoptat acest tip de turn, dar numai în teritoriile unde le-a avut şi arhitectura în lemn ungurească (Unghiul Căleatei şi prelungirile lui), asemenea l-au adoptat şi Rutenii. Cel mai vechiu exemplu la Români ar fi biserica din Fildul-de-sus din 1727. La monumentele

www.digibuc.ro

săsești niciodată, nici mai târziu, nu apar împreună toate elementele acestea (adecă coiful de lemn cu gang și patru turnulețe), ci ambele separat. Aceasta o face pe autoare să creadă, că contopirea lor este un merit unguresc. Cele mai vechi exemple sunt la Unguri: clopotnița din Ceuaș (jud. Mureș) 1570 și turnul bisericii din Baia-mare din 1619 păstrat într'o pictură de pela 1750, (acesta din urmă acoperit de Kaszai Farkas Péter). Arcadele dela turn și acelea dela laturea de sud a bisericii și chiar dela casele țărănești au fost preluate dela castelele în stilul renașterii ale nobililor unguri pe la sfârșitul sec. XVI. Tipul bisericii de lemn românești, ca și cea dela Fildul-de-sus, s'a format pe la 1700, iar cele anterioare au constat numai din forme primitive. Bolta cilindrică este asemenea o preluare din arhitectura de zid în stilul renașterii a Ungurilor, bolta cilindrică o găsește frecventă în sălile mari de castel și probabil frecventă și în epoca romanică în Ardeal. Despre bisericile de lemn din Vechiul Regat afirmă, că se deosebesc ca exterior în mod frapant de cele ardelene, ele sunt mai simple. —

Examenul critic al părerilor expuse mai sus ale d-rei B. ne convinge de netemeinicia lor, ele provoacă zimbet ori compătimire. Motivul coifului cu gang deschis și patru turnulețe îl găsim în sec. XI la Abbaye des Dames din Saintes și mai târziu în sec. XIV—XV în Saint-Pol de Léon la Le Kreisker. Monografia lui H. Waquet: L'art breton (Grenoble, 1933) ne arată nu mai puțin decât 8 ilustrații cu galerie deschisă și patru turnulețe, toate înainte de renaștere. Există exemple mai apropiate, de ex. în Boemia la turnul verde din Pardubice. Ca artă acesta este cu mult superior exemplelor ardelene. Coiful, gangul, turnulețele sunt la Pardubice în lemn, în material solid le găsim la cele 2 turnuri din Praga și la biserica Tyn tot acolo. Alte exemple: turnul celor două primării din Praga, turnul primăriei din Olomuc. Vechi gravuri ne informează asupra lor. (Z. Wirth: Prag in Bildern. Praga, 1933). Cât de răspândit era tipul de turn cu galerie și 4 turnulețe ne arată și turnul dela poarta Mântuitorului dela Kremlin din Moscova (1625 de Gallovay) De o influență ardeleană nici nu poate fi vorba. Motivul cu contopirea celor trei elemente a existat deci în apusul apropiat și îndepărtat mai înainte, deci nu putea fi inventat în Ardeal. Intrebarea care se poate pune este: cine l-a introdus în Ardeal? Fără îndoială Sașii, cari precum recunoaște și d-ra B. «au avut parte nemijlocită în formarea turnurilor cu gang» (p. 69) și că sub

www.digibuc.ro

influența Sașilor s'au plasat cele 4 turnulețe la bisericile din Târgu-Mureș, Dej, Alba-Iulia (p. 87). Vederea orașului Bistrița și Sighișoara din 1735 arată împreunarea gangului deschis și a turnulețelor (V. M. Popescu: Cetăți și orașe ardelene. Buc. 1928). Desigur nu dela Unguri a învățat motivul poporul acesta conservativ și propagator de cultură apuseană. Vor trebui cercetate din bisericile fortificate acelea ale Sașilor nepublicate în această privință, dar și până atunci avem suficiente indicii, că Sașii au aplicat motivul cu mult înaintea Ungurilor. Biserica din Hărman din sec. XIII, arsă în 1593, apoi refăcută, are 4 turnulețe și a avut și galerie de lemn, care după manuscrisul lui P. Horvath numai în sec. 18 a fost îndepărtată. La turnul bisericii din Preșmer, Hălchiu, etc. galeria de lemn asemenea a fost înlocuită mai târziu cu zid. (« Das Burzenland » IV. 1, p. 146, 150, il. 83, 50—51). Biserica evang. din Reghin (1330) cu patru turnulețe a avut originar asemenea galerie de lemn, ceiace dovedesc gaurele și consolele ce se mai văd în interiorul turnului. Introducerea și răspândirea felului de turn în Unghiul Călcatei se poate mulțumi tot Sașilor și anume acelora din Cluj. Acesta era cel mai mare oraș în apropierea Unghiului Călcatei, iar biserica Sf. Mihai cea mai mare ca dimensiuni după biserica neagră din Brașov. Turnul acestei biserici săsești din Cluj edificat pe la mijlocul sec. XV a putut servi ca model. O imagine a turnului din această vreme nu mai avem, dar s'a păstrat într'o gravură din 1617, la care vedem 4 turnulețe și o galerie, a cărei existență este confirmată în 1641

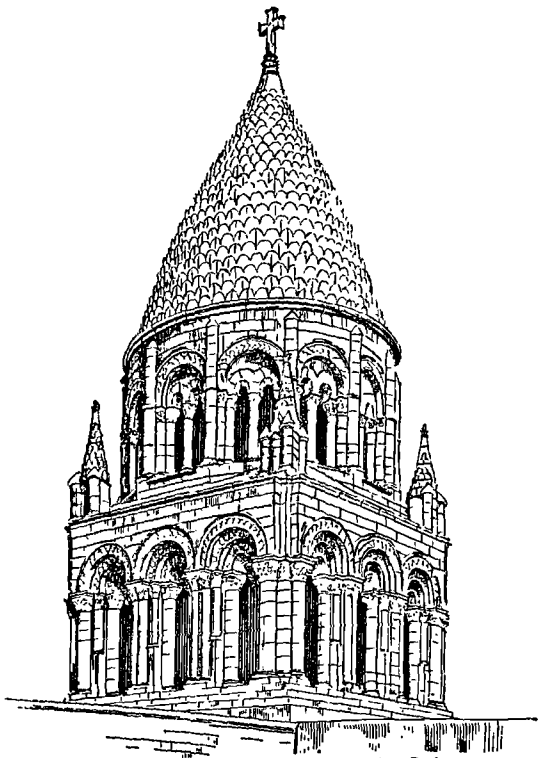

Biserica Abbaye-des-Dames în Saintes (Viollet-le-Duc)

www.digibuc.ro

când se repară galeria și în 1666 când se așează pe ea o estradă pentru baterea tobei, de unde putem deduce, că ea a trebuit să fie în oarecare măsură deschisă altcum nu s'ar fi auzit jos toba și sunetul trompetei, despre care suntem informați. Galeria pare a fi în 1617 de zid (nu e sigur) și ne face să presupunem, după analogiile pe care le cunoaștem la alte biserici săsești, dar și în arhitectura apuseană de apărare: că galeria era originar de lemn și deschisă și numai ulterior a fost înlocuită cu una de zid, poate după incendiul din 1489. Orașul Cluj era însă în sec. XV săsesc, ca și Sibiul, Brașovul, biserica Sf. Mihai Sașii numai în 1566 au pierdut-o. Sașii aveau toată industria și arta în mâna lor exclusiv; chiar și în sec. XVII au avut importanță, deoarece statutele breslei lemnarilor prevăd doi maeștri principali: unul sas și unul ungur. Precum zidurile, detaliile sculptate, astfel și turnurile bisericilor ungurești din Unghiul Căleatei nu sunt opere țărănești, ci au fost lucrate de meseriași dela oraș: dulgherii sași din Cluj sunt meșterii coifurilor de lemn cu gang deschis și patru turnulețe. Că odată executate, mai târziu au putut să fie reparate, ori înlocuite de meșteri unguri locali este de sine înțeles. Crearea tipului de turn este tot atât de puțin meritul Ungurilor, cât al Românilor și Sașilor, aceștea din urmă însă au meritul de a-l fi împământenit în Ardeal. Sașii l-au introdus nu numai în Unghiul Căleatei, dar și în alte părți. Cu greu ne-am putea închipui, că acelaș motiv la bisericile românești din Maramureș (Apșa-de-jos, Budești) și

Turnul verde din Pardubice (Cehoslovacia)

www.digibuc.ro

la cele rutene mai îndepărtate tot din Unghiul Călcatei, ori Cluj să fi pornit, când Bistriţa era mai aproape. De altcum cele mai vechi exemple ungureşti date de d-ra B. nici nu sunt din Unghiul Călcatei. O altă curiozitate în Unghiul Călcatei este lipsa numelor de maeştri unguri ai turnurilor, ceea ce e indispensabil când vrem să arătăm un merit unguresc. Numirea veche a Huedinului, a centrului Unghiului Călcatei «Hoinden», este după părerea autorizată a d-lui N. Drăganu săsească, nu ungurească (Românii în veacurile IX XIV. Bucureşti, 1933, p. 282).

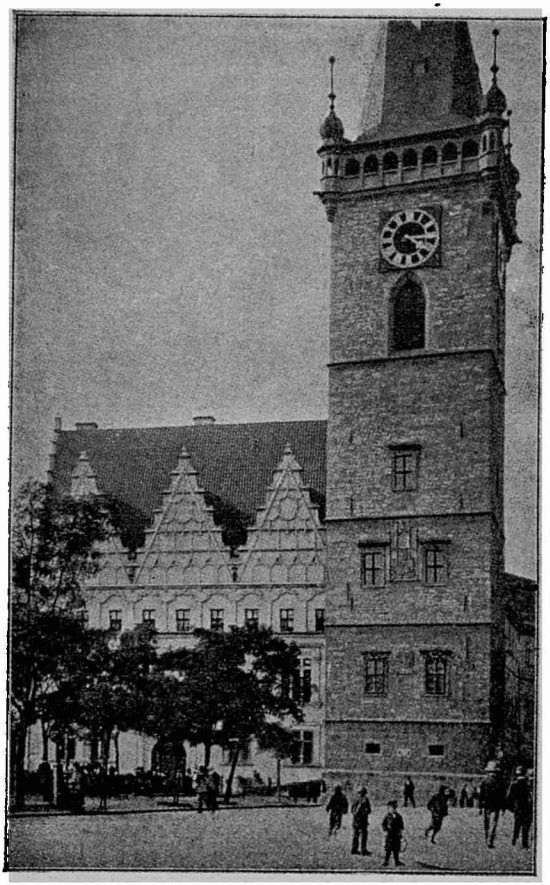

Primăria nouă din Praga (Neuwirth)

Tipul de turn descris din Unghiul Călcatei nu e general la restul monumentelor din Ardeal şi Partium, nici la Unguri, nici la Români, aceasta din cauza, că alte prototipuri au servit ca model, de ex. în jud. Mureş acele ale bisericilor-castele săseşti din vecini, cari au mai rar turnuleţe şi sunt mai scunde. Inrudirile dintre turnurile româneşti şi ungureşti se mulţumesc prototipurilor comune, invenţia tipului nu se mulţumeşte niciunui popor din Ardeal.

Lipsită de simţ critic este datarea turnurilor aşa cum o face d-ra B. Inscripţia dela Ceuaş 1570 nu o crede nici d-sa, nici dl. Debreczeni, care datează clopotniţa la sfârşitul sec. XVII, inscripţia indubitabil posterioară de pe la sfârşitul sec. XVIII ne face să nu o luăm în serios. O naivitate dovedeşte datarea turnurilor

www.digibuc.ro

ungureşti pe baza anului de pe clopot şi de pe steguleţele de tinichea ori fier. Ştim, că ţăranii economi nu le aruncă pe acestea la edificările noui, ci le păstrează, chiar dacă anul nu mai corespunde. Autoarea cade în această greşală în repeţite rânduri de ex.: Krasznahorvát (clopot 1699), Nyirbátor (clopot 1640), Porumbeni (clopot (1690), Mineu (steguleţ 1619), Vámosatya (steguleţ 1691), Ghindari (steguleţ 1572), Toldal (steguleţ 1776), Mucrău (steguleţ 1690).

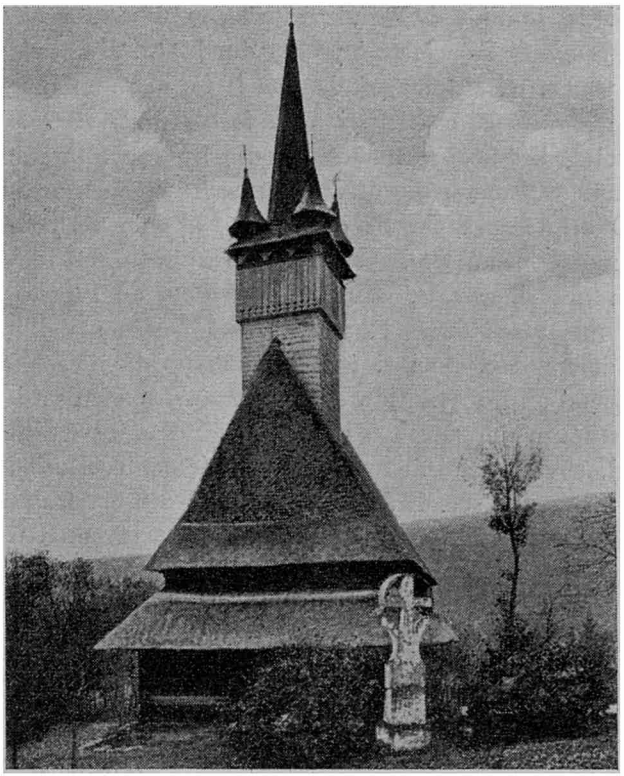

Biserica din Budeşti (Maramureş) din 1643

Nici după anul reparării bisericii nu putem determina vechimea clopotniţei separate, de ex. la Culpiu (1708) şi Arduzel (1726); clopotniţa din Herepea având două date, ne face să credem, că din lemnul unor clopotniţe vechi s'a clădit mai târziu una nouă. La coiful, arcadele şi turnuleţele dispărute din Baia-mare nu anul din document e valabil, ci cel al picturii ce reproduce turnul după 1754, în cel mai bun caz 1705 ce se vede pe coiful turnului. Un

www.digibuc.ro

coif cu turnulețe nu ține 135 ani (dela 1619 până în 1754) din contra, această parte a bisericilor de lemn a trebuit întotdeauna mai des refăcută, 30—50 ani este după informațiile mele vieața unui turn de lemn, fiind mai expus intemperiilor, decât bârnele scutite de streașinile largi ale pereților. Este întotdeauna o întrebare: restauratorii au păstrat oare formele originare? Toate aceste greșeli la datarea clopotnițelor ungurești le cred mai degrabă intenționate, decât izvorâte din naivitate, având tendința de a ridica vechimea monumentelor ungurești. In schimb d-ra B. vrea să scadă vechimea bisericilor de lemn românești declarând pe cea din Fildul-de-sus din 1727 ca cea mai veche, că stilul acesteia s'ar fi format numai pe la 1700 și că cele anterioare românești ar fi fost primitive. Or stilul este mai desvoltat la biserica românească din Budești (Maramureș) care poartă anul pe frontispiciu 1643, care are asemenea arcade și turnulețe. O arhitectură așa de desvoltată, așa de perfectă ca și la Budești nu se naște deodată, ci este rezultatul unei evoluții de secoli. Un fapt sigur este, că nici Ungurii nu au turnuri de lemn existente mai vechi decât Românii. Dacă ne-am lua după istorici și după documente, apoi și noi am putea ridica vechimea până la 1364 (Ieud), 1421 (Lupșa), 1532 (Sârbi), 1564 Apșa-de-jos, mai ales, că stilul poate fi din acea vreme.

Introducerea tipului de turn caracteristic pentru Budești, Fildul-de-sus nu poate fi sec. XVI ci înainte; nu este exclusă posibilitatea ca Sașii să-l fi adus cu ei din patria lor străbună, unde galeriile de lemn în sec. XII au început să fie înlocuite cu de acelea de zid, iar tipul turnului cu galerie și 4 turnulețe a existat. Ipoteza cu formarea în sec. XVI a tipului de turn numit are iarăși o tendință la bază: aceea de a arăta influența monumentelor în stilul renașterii ale Ungurilor. Arcadele de lemn ale turnului și ale bisericilor de lemn (mai ales la partea de sud și vest) nu sunt prin renaștere introduse, ci sunt cu mult mai vechi. Arcadele (Lauben) le crede Strzygowski așa de vechi ca și arhitectura în lemn, ele servesc pentru apărarea lemnului de umezeală și putrezeală. Ing. Dr. Klaudy dovedește în disertația sa neimprimată, că ordinul cavalerilor germani în sec. 13 prevedea asemenea arcade în orașele sale de lemn. (Comunicarea maestrului Strzygowski dela 27.III.1936). După Fr. Bock (Die germanische Gothik, München, 1932, p. 7) arcade de lemn au înconjurat casa francă în sec. V., casa scandinavă, biserica de lemn de acolo, cea din Silezia; vechimea lor o dovedesc gangurile laterale cu arcade ale

www.digibuc.ro

Goţilor de vest, de ex. S. Miguel de Escalada l. Leon, S. Maria de Naranco. Arcul nu este contra naturii lemnului, fiindcă el nu se creiază prin forţarea, îndoirea lemnului, ci prin cioplit şi tăiat. Desvoltarea arcului în arhitectura lemnului trebue să ne-o închipuim pornind cu stâlpii, cari au sus două bucăţi de lemn ajutătoare de a suporta greutatea, cum arată ilustraţiile XXIII, XXXIV al albumului meu (Bihor), dela acestea este numai un mic pas până la desvoltarea viitoare: il. L şi LXXXVII, unde avem arcuri nu complet semicercuale, ci poligonale de fapt. Asemenea exemple avem şi la arcadele de lemn ale Ungurilor (Debreczeni il. 19, 24, 35, 44, 45, 47—50). Desvoltarea aceasta este naturală, neforţată şi nu e condiţionată de arcul arhitecturii de material solid, mai ales, că arcuri ca şi la LXXXVII nici nu există în arhitectura renaşterii. Nici la uşile cu închidere semicercuală XCVI—C nu este nimic forţat, totul este natural şi nimic contra caracterului lemnului. A deriva arcul şi arcadele din arhitectura de zid şi numai în sec. XVI este o aberaţie ori tendinţă. Ca să se fi creiat acestea sub influenţa curiilor şi castelelor nobilitare din renaştere, ar fi trebuit, ca aceste curii şi castele să fi fost mai numeroase, ori este îndeobşte cunoscut, că ele sunt foarte puţine la număr în renaşterea ardeleană, apoi arcadele de lemn românesti sunt tocmai în judeţele Cluj, Bihor, Maramureş, Turda mai frecvente, în cari cu drept cuvânt trebue să ne întrebăm: unde sunt castelele cu arcade în epoca renaşterii? Am dori să ni-se arate exemple concrete şi numeroase în aceste judeţe, ca să putem crede, că ar fi putut influenţa pe ţăranii noştri. Iobagii români şi de altcum nu prea ajungeau în apropierea castelelor, izolate de sat şi înconjurate de parcuri. Casele ţărăneşti din jud. Maramureş şi Turda au des pridvor cu arcade. Şi mai mult stă în picioare acest argument la bolta cilindrică din sala festivă a castelelor, dar cum să fi ajuns iobagii români în aceste săli festive? Bolta cilindrică şi gangul cu arcuri îl găsim şi în Muntenia, unde nu a existat o arhitectură a renaşterii, de ex. la Târgovişte (Voinescu, il. 43), în Runcu la o casă ţărănească (Jänecke, il. XIII) unde arcurile asemenea s'au desvoltat din trei laturi, ori din poligon. La casa din Runcu arcadele înconjură casa de trei laturi, ca şi la unele biserici de lemn ardelene române. Dacă ar fi să căutăm analogii ale uşilor bisericilor de lemn închise semicercual din Bihor, mai degrabă le-am găsi cu portalurile romanice: dar unde sunt exemple de portaluri romanice de piatră în Bihor? Strzygowski,

www.digibuc.ro

Bock şi alţii consideră bolta cilindrică în lemn străveche, din epoca preromanică. Exemple de boltă cilindrică de lemn avem şi din epoca gotică în Abtstübchen a Muzeului din Schaffhausen, la castelul din Chillon, etc. Bolta cilindrică o găsim generală la bisericile de lemn din Vechiul Regat, fără să fi existat acolo o arhitectură în stilul renaşterii, de ex. la Grămeşti (Vâlcea) 1668, Slăvuţa-Socoteni (Dolj) 1684. Bolta cilindrică nu este obişnuită în Ardeal în epoca romanică, decum frecventă, cum crede d-ra B. La Uileacul-Şimleului bolta navei nu e cilindrică, numai la un coridor asemănător triforiilor se găseşte şi este o excepţie în toată fosta Ungarie. Szabó recunoaşte tavan simplu la bisericile romanice din Gârbova, Herina, Acâş, Roth la aceleaşi plus Reghin, Miercurea şi Sebeş-Alba, deci la toate mai importante, Fr. Müller e de părerea, că bisericile romanice aveau tavan de lemn în Ardeal. Szőnyi crede, că bisericile dela sate au avut tavan de lemn neboltit în epoca romanică. Biserici ale renaşterii nu cunoaştem în Ardeal, după Roth nu au existat. H. Horváth e de părerea, că renaşterea niciodată nu a fost în stare să prindă rădăcini în Ardeal.

Legătura cu monumentele de lemn din Muntenia este evidentă: acelaş plan, aceeaş construcţie a bârnelor orizontale, aceeaş boltă, acelaş pridvor, aceeaş streaşină largă, aceleaşi console pentru suportarea streaşinei, acelaş decor cu funie răsucită şi ornamentaţie geometrică. Publicaţiile mai noui ne conving şi despre aşezarea turnului de vest, (ca şi în Ardeal), la Turburea, Aluniş, Dobruşa-de-jos, cu gang deschis şi coif piramidal. Singura deosebire în Ardeal este numai tipul turnului cu patru turnuleţe arcade, şi coif înalt, care reprezintă o influenţă săsească.

Examinând numărul artiştilor ori maeştrilor unguri, constatăm, în Ardeal că numărul lor este foarte redus: 25 în 13 judeţe în patru secoli! Inscripţiile în general, inscripţiile latine, faptul, că meşterii sunt din alte localităţi, cuvinte ca artifex, Áts, Pallér, kolozsvári ács, etc. ne fac să presupunem, maeştri din oraş, nu ţărani ori mici meşteri săteni. La unele din aceste nume nu e clar, dacă sunt meşteri ori ctitori, alţi 5 dintre ei nu vin serios în considerare fiindcă numai au reparat ori şindrilit. Numai la turnurile mai primitive ne putem închipui ţărani ca executori. Dintre cei 26 maeştri de dincoace de Tisa din zece judeţe (teritoriu care numai în parte aparţine României) 7 sunt nemaghiari, iar 8 meşteri dela oraşe. Toate acestea precum şi preciziunea matematică a executării turnurilor din Unghiul Călеatei: Huedin, Valcău, Bicalat, etc., ne îndreptăţesc să credem, că nu avem aface

www.digibuc.ro

cu o veritabilă artă ţărănească, ci cu dulgheri dela oraşe, cari au împământenit la sate formele culte, iar sătenii s'au mărginit la repararea ori repetarea modelului dat. D-ra B. recunoaşte în Slovacia în coifurile de ceapă complicate, greoaie opera dulgherilor dela oraşe, în « Dachreiter » (huszártorony) asemenea. Pe când la cele românești întocmai lipsa de exactitate matematică, care nu e în defavorul artei, întocmai caşi la covoarele orientale, ne învederează pe executorul ţăran, ne mai vorbind de lipsa de mijloace băneşti pentru meşteri dela oraş. Comparaţia turnurilor ungureşti de lemn cu cele românești nu iese în defavorul nostru. Cele mai artistice se găsesc în Unghiul Căleatei, iar la Români în Maramureş, în Unghiul Căleatei şi judeţele învecinate. Cele din jud. Mureş deşi mai variate sunt inferioare ca artă; la fel acele din cele 3 judeţe săcueşti, care sunt şi ca număr neînsemnate, ele apar primitive pe lângă cele românești. In general se poate constata, că dintre turnurile de lemn ungureşti acelea sunt mai artistice, care stau geografic mai aproape de Români, Saşi, Ruteni, nu cele de dincolo de Dunăre, primitive şi lipsite de calităţi artistice, deşi aveau păduri suficiente. « Decorul clopotniţei este avar şi rezervat », (p. 98).

Nu fără motiv serios îşi alege ca subiect al lucrării sale d-ra B. « turnurile de lemn » (ar fi fost mai just « haranglábak » adecă clopotniţe izolate). Numărul clopotniţelor de lemn din Ungaria veche era incomparabil mare decât al bisericilor de lemn 543 : 330, în Ardeal Ungurii au avut 200 clopotniţe de lemn izolate faţă cu 100 biserici de lemn, între cari o mare parte trebue să ne-o închipuim din nuele. Ce este numărul de 100 de odinioară pentru tot trecutul unguresc (abia dacă mai există astăzi două) faţă de cele 1274 româneşti existente în 1933. Apoi bisericile de lemn ungureşti au fost simple clădiri de necesitate, lipsite de artă. Aceasta o recunoaşte autoarea pentru regiunea de dincolo de Dunăre, Nord şi Ardeal (tip simplu de casă) p. 33, 38, 85 « Bisericile noastre de lemn sunt numai simple şi modeste clădiri, la cari decorul îl dă un alt gen: pictura cu ornamentică de flori (p. 97). Şi turnurile izolate de dincolo de Dunăre sunt « lemnării neînsemnate » (p. 30), iar acelea aşezate pe acoperişul bisericilor sunt « toate de tot simple », (p. 95.) Arhitectura în lemn a Ungurilor nu e unitară (p. 85), cea mai mare parte a bisericilor de lemn e din nuele acoperite cu lut, cu schelet de lemn, un alt gen este biserica de scânduri, despre bisericile de bârne se face mai rar menţiune (93—94). Dintre cele 100 din Ardeal, (în afară de cele

www.digibuc.ro

11 de nuele comunicate de autoare), multe trebue să fi fost de nuele, precum am constatat de ex. la Maiad, Ilioara. Clădirile de nuele cu pământ nu pot fi considerate ca veritabilă arhitectură a lemnului. Acele biserici de lemn ungureşti care s'au păstrat prin desenuri, fotografii, de ex. la Cséb (Zala), Baia-Sprie (Sătmar), Gödényháza (Ugocea), Aiud, precum cele existente, abia câteva, nu prezintă nici-un interes artistic nici în construcţie, nici ca siluetă, nici ca detalii. Să comparăm arta, grija, minuţiozitatea sculpturilor la uşile bisericilor de lemn române din Bihor, nu mai puţin de 22 variante, apoi pridvoarele sculptate, sculptura iconostaselor, uşilor împărăteşti, apoi logica şi soliditatea construcţiei, silueta întregului, streaşinile largi, variaţiile galeriei la turn: ce bogăţie faţă de sărăcia ungurească. Un fapt extrem de important este, că clopotniţele de lemn ungureşti stau de obiceiu izolate de biserică, chiar dacă şi acestea sunt de lemn. Uneori se întâmplă, că clopotniţa este aşezată înaintea faţadei de vest a bisericii, de ex. la Tetiş, Petrindul-mare, Baia-Sprie, Gödényháza, Jánd, ea nu face însă parte constructivă din corpul bisericii. Acesta este un stadiu întârziat în evoluţie. Rezolvirea unirii constructive a turnului cu corpul bisericii de lemn în Ardeal este un merit românesc, care denotă mare abilitate constructivă: grinzile verticale ale turnului se reazimă pe grinzile pronaosului neboltit, astfel şi în exterior dau un aspect unitar. Ungurii nu pot arăta nici-un singur exemplu în Ardeal.

Chiar turnurile de lemn ungureşti ardelene, superioare celora din Ungaria nu reprezintă o arhitectură veritabilă de lemn. Scopul arhitecturii este, precum a arătat magistral Schmarsow: crearea spaţiului intern ca element de artă, or clopotniţele ungureşti nu creează un spaţiu artistic, ele sunt simple construcţii utile, dar nu arhitectură. Ungurii din Ardeal în general nu au o arhitectură veritabilă a lemnului. Ceeace au, ei pot mulţumi vecinilor români, amestecului cu sânge românesc, apoi Saşilor. Arhitectura în lemn a Românilor are ceva natural, originar, crescut din natură, pe când la Secui şi Unguri ceva învăţat ulterior, ceva împrumutat. I. Huszka constată realitatea: « Secuii sunt un popor de şes ajuns între munţi. Nu este acesta un popor de munte, care ar căuta platourile ori măcar versantele munţilor ca locuinţă. Secuiul se domiciliază pe locul cel mai adânc, pe câmpie şi dacă se poate pe malul râului. A doua trăsătură a casei de lemn secueşti este, că ea nu vrea să fie lemn. Originar poporul acesta nu din lemn şi-a zidit casele, pentrucă aşa tratează lemnul, ca şi când ar fi pământ ori cărămidă. Nu

www.digibuc.ro

există anume la Secui lature de casă, pe care nu ar lipi-o cu lut pe dinafară şi pe dinlăuntru ». Numai la grajd şi şură are lemnul faţa lui naturală, Secuii nu au simţ pentru frumuseţea lemnului pur, cum au Românii. « Nici-o urmă de scândură crestată la laturea casei. In general peretele casei nu e frumos lucrat, ca palatul lui Attila ». Kós crede, că Secuii au preluat formele şi construcţiile arhitectonice aduse de Saşi formându-le după gustul şi împrejurările lor, noi credem, că dela Românii băştinaşi a învăţat acest popor nomad locuitor de corturi, a construi case. Rolul Românilor în arta ţărănească a Secuilor şi Ungurilor l-am arătat în numărul din Martie al revistei « Revue de Transylvanie ». D-ra B. caută în mod romantic, legături cu patria străveche a Ungurilor în arhitectura lemnului: Hunii nomazi, înrudiţi cu Ungurii, însă nu au putut construi palatul lui Attila, numai pe baza invocată de d-sa: că au stăpânit înainte de Hristos China unde exista o arhitectură în lemn şi că Hunii întrebuinţau lemnul pentru corturi şi trăsuri. O bază mai reală decât aceasta avem, dacă credem cronicarului din jumătatea a doua a sec. XIII. Simion de Kéza, care ne relatează despre Secui în « Gesta Hunnorum et Hungarorum » următoarele: « Aici amestecându-se cu Blahii, folosesc — precum se spune — scrisoarea acestora ». « Blahii aşezaţi aci, cari şi în timpul lui Attila îi slujeau lui slujba de popor credincios... ». Pe Români trebue să-i presupunem ca edificatori ai Palatului de lemn al lui Attila, ca populaţie băştinaşă. Casa de nuiele cu lut şi cu scheletul de lemn nu a fost necesar, ca Ungurii să o aducă din China cu ei, se găsea şi în Ariuşd (Treiscaune) în epoca neolitică se găseşte şi azi în Muntenia şi Oltenia ca fel de clădire caracteristic românesc pentru câmpie, în care tehnică Jänecke numeşte pe Români maeştri; turnuri au avut aici Romanii, cum este statio de pe columna lui Traian, turnul apusean l-au adus apoi Saşii. Românii ocupă în arhitectura bisericilor de lemn un rol conducător, ci au fost care au desvoltat-o mai consecvent, ei au creat în ele tipul de clădire mai acomodat sufletului lor mistic — spune just Şt. Csabai în teza lui de doctorat.

Contribuţia ungurească şi influenţa ungurească în arhitectura lemnului este nulă, monumentele lor fiind şi în trecut puţine faţă de cele româneşti, calităţile constructive şi artistice ale bisericilor de lemn ungureşti fiind cu totul inferioare. Acela poate împrumuta altuia care are mai mult şi mai bun, mai superior. Este exclus ca arhitectura în lemn mai desvoltată a Românilor să fi luat de model

www.digibuc.ro

pe cea ungurească mai primitivă. Faptul, că clopotniţele ungureşti sunt mai artistice în Ardeal, decât în alte regiuni ungureşti, că în Ardeal «a devenit de fapt artă arhitectura lemnului» se mulţumeşte apropierii şi sângelui românesc şi influenţei binefăcătoare săseşti. Nu observă d-ra B. că turnurile de lemn ale Ungurilor acolo sunt mai la nivel ori mai numeroase unde populaţia româno-ungară şi săsească este, ori era, mai amestecată, în jud. Cluj şi Mureş? Dacă nu ar fi aşa Ungurii ar trebui să aibă o arhitectură a lemnului egal desvoltată şi în celelalte regiuni, de ex. dincolo de Dunăre. Ilustraţiile turnurilor ungureşti din Ardeal şi Partium sunt luate din 28 comune cu populaţie mixtă din cari în 17 majoritatea o au Românii, aproape curat ungureşti nefiind decât cinci. Mai bogat este inventarul unguresc în judeţul mixt Mureş, unde Benkő recunoaşte secuizarea Românilor, apoi în Bihor şi Sătmar cu majorităţi româneşti. Cele trei judeţe secueşti sunt mai sărace, deşi au majoritatea absolută secuiască.

In general în arhitectura lemnului Românii nu au avut ce să înveţe dela Unguri, din contra. Cazurile ce le înşiră autoarea, că Ungurii au vândut Românilor biserica lor ruinată ori grinzile din Budiul mic (Mureş), Blaşfalăul de sus (Năsăud) înseamnă, că au întrebuinţat lemnul pentru foc ori construcţii, într'un singur caz comunicat de O. Balázs ar fi folosit Românii biserica cumpărată dela Unguri. Afirmaţia aceasta are nevoie de control întocmai ca şi aceea din monografia jud. Solnoc-Dobâca, că Românii ar fi folosit biserica de lemn a Ungurilor din Ceaba din 1562, după ce aceştia ar fi dispărut. Inscripţiile dela Şilea (Alba) şi Corni (Sălaj) trebuesc controlate ele fiind cetite de amatori nespecialişti. Pentru influenţa românească nu lipsesc date. D-ra B. admite, că «alocurea au lucrat şi maeştri cioplitori români la comandă ungurească în serviciu unguresc, mai ales iobagii moşierilor pentru curţile şi necesităţile acestora». După comunicarea lui L. Kelemen (făcută autoarei în baza arhivei L. Teleki din Muz. Ard.), la 16 Nov. 1755 Mihail Balogh aminteşte în scrisoarea sa către contele Adam Teleki la Uifalău (Sătmar) un cioplitor cu numele Bot Vonuly. Acest nume înseamnă (după d-l S. Puşcariu): Onul (Jon) Botu. Poate că d-l Kelemen, ca arhivar ar găsi şi alte date utile pentru Români. Biserica de lemn ungurească din Giaca (Cluj) a fost adusă în 1846 din Prundul Bârgăului (Năsăud), unde ştiut este, că locuesc numai Români. In comunele Isla şi Vadu (Mureş) protocolul vizitaţiei generale din 1732 găseşte la Ungurii unitari câte o «biserică clădită

www.digibuc.ro

din grinzi, de formă românească» de unde s'ar putea trage concluzia că bisericile de grinzi erau considerate ca românești și rare la Unguri. Numele maeștrilor Opra Miklós (Nicolae Oprea) la clopotnița din Sântana-Niraj, a lui Griga Simon (Simion Griga ori Gliga) la Uriul de sus (Someș) ne fac să presupunem Români. Bán, Pap și Lukács ar putea fi și ei Români, precum și Oláh în jud. Bichiș. La Bicalat (jud. Cluj) arcadele clopotniței au fost executate de Szinte după modelul bisericii românești din Tămașa (Cluj), fiind el de părerea, că originar avea arcade, îndepărtate numai mai târziu prin o restaurare. Autoarea recunoaște influența română la Ruteni la turn, în schimb vede influență ruteană în acoperișele duble ale bisericilor noastre din Maramureș, fără să cerceteze, dacă îl au Rutenii și în alte părți, unde sunt în masse compacte.

Spre deosebire de maestrul său T. Gerevich (în «Magyar Szemle» XXII, 225—41, Budapesta, 1934), care vede mai mult caracter regional, decât național în bisericile noastre de lemn, din cauza liturgiei și a obiceiurilor, caracter care se manifestă în plan, spre deosebire de St. Genthon (tot acolo) care numește pe cele din Bihor «clădiri de jumătate poporane, neînsemnate provinciale» d-ra B. recunoaște valoare estetică-istorică și caracter național la bisericile de lemn românești, deosebit de al Sașilor și Ungurilor. Recunoașterea aceasta e binevenită, deși cam tardivă, după ce le-au recunoscut autorități științifice străine. (V. broșura mea: Bisericile de lemn ale Românilor ardeleni). Caracterul național îl fixează la cele românești prin: expresiunea ireală, transcendentă, hiperfină, lucru constatat și de cercetătorii anteriori, pe când la cele ungurești observă «caracterul greoi și real» «antropomorf» «sufletul popular real». Fixarea aceasta a deosebirii este justă, o aprobăm și noi. Dar dacă este așa, apoi turnurile Ungurilor din Cseke, Nagylónya, Mișca, Mănăstireni, Tetiș, Satul-mic sunt creații românești ori influențate de cele românești. Este just, când autoarea spune, că nu detrage nimic din valoarea monumentelor faptul, că au primit elemente singuratice dela alte popoare, ci important și decisiv este caracterul individual al aspectului exterior (eu trebue să adaog și pe cel interior), ce a creiat nou din elementele împrumutate poporul respectiv? Caracterul coifurilor turnurilor săsești îl fixează prin: uniformitate, apariție scundă, îndesată, de apărare. Ceeace spune aici însă se referă numai la cele dela sate, la biserici-castele, nu la cele orășenești, cari sunt mai înalte și svelte.

www.digibuc.ro

Să relevăm acum câteva erori, omiteri, în parte semnalate. Autoarea consideră clopotniţele şi clădirile de nuele şi pământ ca arhitectură în lemn, iar la biserici nu se ocupă decât de exterior, ceeace denotă lipsă de informaţie din domeniul ştiinţei artelor şi al esteticei, o greşeală care e generală la istoricii de artă şi etnografii unguri de azi. Bisericile de nuele nu înseamnă la Unguri o rărire a pădurilor, ci o predilecţie, aceasta se observă de ex. în jud. Mureş unde sunt păduri şi unde Românii au biserici de bârne. Nu este o părere generală în România a lui G. Balş, că arhitectura de zid ar fi influenţat pe cea de lemn, atitudinea lui Balş se explică prin ocupaţia lui de arhitect şi prin generaţia din care a făcut parte. Cea mai veche biserică datată, la care găsim turnul cu arcade şi patru turnuleţe este cea din Budeşti (Maramureş) datată 1643, nu cea din Fildul-de-sus, iar după istorici cea din Apşa-de-jos 1564. Cele mai artistice biserici de lemn sunt după aprecierea mea cele din Maramureş, până acum insuficient publicate. La bibliografia românească nu e permis să lipsească articolul d-lui V. Drăghiceanu din Bul. Com. Mon. ist. III, 1910, 111—114, al lui I. Traianescu, tot acolo, 35—41 şi Şt. Ciobanu, în Anuarul Com. Mon. ist. Basarabia. Chişinău, 1924. Paphos nu se găseşte în Asia Mică, ci pe insula Cipru. Numirile de localităţi oficiale în Ardeal nu pot fi azi decât cele româneşti, este ridicol a forţa şi azi numiri ungureşti la comune acăror populaţie e în majoritate românească, iar Ungurii adeseori sunt inexistenţi, un istoric de artă obiectiv nici nu poate omite numirea oficială a localităţii tocmai pentru găsirea ei cât mai uşoară; just era să le întrebuinţeze ambele. O altă greşeală a savanţilor unguri este, că numele de artist nemaghiar ei îl traduc în ungureşte, ori îl transcriu cu ortografie unguresacă, (de ex. Traui János, Rozsnyói János, în loc Johannes Duknovich de Tragurio ori Johannes de Rosenaw). Numele de artist este sacrosanct. «Die überlieferten Namen sind für uns untastbar, wie die Denkmäler» scrie Strzygowski (Die Krisis, etc., p. 99). Autoarea reproduce cu aceleaşi greşeli şi în traducere numirile proprii române caşi Szinte: «Kendermáli» şi «Nyikuláj Egregyböl». Cine poate admite afirmaţia, că turnurile ar fi devenit mai svelte în sec. XVIII şi că bisericile de lemn romanice ar fi avut absidă semicercuală. Autoarea este nedreaptă faţă de Strzygowski, pe care conform tradiţiei ungureşti îl critică, poate fiindcă nu l-a înţeles, în schimb greşeşte anul în care începe programatic acesta studiile sale asupra arhitecturii în lemn (1928 în loc de 1924). Ditirambii la adresa d-lui L. Debreczeni sunt

www.digibuc.ro

neîntemeiaţi. (Vezi articolul meu din « Gând Românesc », 1934, p. 285). Sunt de părerea lui E. Varjú pronunţată cu ocazia apariţiei monografiei asupra familiei Bethlen: într'o lucrare ştiinţifică fotografia obiectivă nu poate fi înlocuită prin desenul subiectiv. De altcum d-ra B. nu reproduce fidel părerea lui Debreczeni că clopotniţa dela Ceuaş ar fi dela *sfârşitul* sec. XVII (p. 170) şi omite părerea, că Tonciu a fost după tradiţie săsesc. La Aiud omite a inventaria biserica de lemn a Colegiului vechi şi în general a o menţiona. Neglijează să ne dea o explicaţie, pentruce au Ungurii clopotniţe izolate de biserică, şi de ce este cea din urmă lipsită de artă. Clopotniţe izolate găsim şi în Silezia, Prusia de est, în Polonia la Huţuli, (vezi: Bulletin de l'histoire de l'art et de culture. Vol. 3 no. 4. p. XXVI. Warszawa, 1935). Nu fără motiv a neglijat ştiinţa unguréască bisericile de lemn ungureşti în favorul celor româneşti şi rutene: aceste din urmă aveau calităţi artistice superioare. Nimic nu justifică însă insuficienţa publicaţiilor vechi asupra bisericilor de lemn ungureşti, pentrucă în istoria artei nici-un monument nu este atât de neînsemnat, ca să nu poată odată servi pentru explicarea evoluţiei ori a unei probleme ştiinţifice. Din acest motiv resping acuzaţia autoarei că, între altele, m'aş fi ocupat şi de prea modeste şi neînsemnate monumente româneşti. La fel şi afirmaţia, că contemplarea mea ar fi tendenţioasă şi ar avea scop de propagandă. Lipsa de temei a acuzaţiei şi uşurinţa afirmării de sigur numai scade din valoarea lucrării sale. In schimb am arătat mai sus — întemeiat — destule-ori tendinţă chiar la d-sa. Nu am trecut sub tăcere monumentele ungureşti publicate, dar nu se poate cere istoriei artei române, ca să descopere şi publice monumente ungureşti inedite, când istoria artei române din Ardeal, din cauze cunoscute, nici pe cele proprii încă nu le-a putut cerceta şi publica, decât parţial. Fiecare popor din Ardeal are să-şi publice monumentele proprii, iar ale altor popoare numai ca comparaţie vin în considerare. Distanţa între publicaţiile noastre şi cele vechi ungureşti va fi observat-o şi d-ra B. care e de părerea, că în Ardealul românesc s'a început relativ mai intensiv cercetarea. « Fără îndoială Petranu s'a ocupat mai mult şi cu mai multă însufleţire cu monumentele de lemn. Operele lui sunt în Ungaria asemenea cunoscute, ba au dat loc la discuţii violente. In discuţii s'au amestecat în afară de punctele de vedere ştiinţifice şi alte motive, cari întunecând faptele, natural nu au dus la rezultat mulţumitor, liniştitor pentru ambele părţi ». Dacă odată a pus

www.digibuc.ro

chestiunea aceasta era datoare a preciza pentru a evita nedreptăţi: cine poartă vina? După părerea noastră: Gerevich, Kampis şi Leffler. Cu rezervele indicate mai sus autoarea conchide: «totuşi datorăm mare recunoştinţă acelei contemplări ştiinţifice, care cu atâta grijă şi aşa de detaliat se ocupă de un teritoriu atât de mic al trecutului naţional şi al culturii şi care dă atenţie fiecărui monument de mică însemnătate. De fapt nici-odată ori nici-un monument nu poate fi atât de neînsemnat din punct de vedere al întregului, ca să nu merite atenţie şi interes. A selecţiona vor avea timp succesorii fericiţi, dacă noi am terminat odată adunarea datelor». Astfel caută să îndulcească autoarea cuvintele aspre şi neîntemeiate de mai sus.

Efectul practic al directivelor şi publicaţiilor din Budapesta se şi observă: Turnul cu galerie de lemn, aşa cum îl vedem la vechile biserici româneşti, săseşti şi ungureşti, este azi conştient şi consecvent reluat, impus chiar Ungurilor la bisericile nou edificate la sate de către conducătorii lor bisericeşti, îndemnaţi de Kós şi Debreczeni, adesori contra voinţei credincioşilor, cari îl consideră ca românesc. Par'că felul acesta de turn ar fi specific unguresc! Anual se edifică 3—4 biserici cu galerie de lemn în satele ungureşti, populaţia ungurească, începe să-se împace din nou cu ele, să le iubească chiar, în timp ce noi Românii edificăm la sate numai în stil bizantin (cu prea puţine excepţii şi nici acelea toate fericite). Peste cinzeci de ani bisericile noastre de lemn au dispărut, în afară de câteva declarate monumente istorice, iar Ungurii vor avea aparenţele creării, continuităţii şi răspândirii stilului. Adevărul istoric însă nu va putea suferi prin această revenire înscenată a Ungurilor la forme şi materiale abandonate; conservativismul şi conştienţa Saşilor, apoi publicaţiile ilustrate de monumente săseşti şi româneşti vor ajuta, ca adevărul istoric să nu fie uitat ori intervertit.. Aceste reflexii ni-se impun cetind articolul: „*Istennek magyar temploma*“ (Biserica ungurească a lui Dumnezeu) de **Francisc Balázs** în „Ellenzék“ din 1/III. 1936 şi cartea aceluiaşi autor „*A rög alatt*“ (Turda, 1936). Aici aflăm un lucru cunoscut de noi, demn de relevat pentru Unguri: pentru edificarea în lemn a casei parohiale ungureşti au fost recent aduşi lemnari români din Câmpeni (p. 176).

Să reproducem acum câteva păreri noui ale specialiştilor străini, imparţiali, cari văd mai clar lucrurile, fiindcă le privesc fără prejudecăţi, ei ne întăresc în părerile noastre dând involuntar răspunsuri

www.digibuc.ro

la obiecţii ungureşti şi ne adâncesc încrederea în forţele creatoare ale neamului nostru. O serie am reprodus în broşura din 1934, să cunoaştem acum altele mai noui.

WILLIAM ANDERSON, Lund, în revista suedeză de artă «Konsthistorisk Tidskrift» 1935. Fasc. 1. p. 33:

«Dacă şi nu uitate aceste (bisericile de lemn româneşti) erau relativ necunoscute, până ce Petranu a început a prelucra acest material util din mai multe puncte de vedere. România este foarte tradiţională (ceeace înainte cu scurtă vreme s'a accentuat în aceste coloane), mai ales în bisericile sale de lemn ca forme de apariţie ale artei populare, aceasta se arată mai ales în decorul lor cu motivele caracteristice pentru această artă. Avem a face cu o arhitectură curat nordică, care se exprimă aici, dar în acelaş timp extrem de naţională. In exterior ele au timbrul soliditătii care caracterizează orice artă în lemn, ele devin însă elegante printr'un turn (Dachreiter) cu galerie şi cu coif ascuţit. Turnul are mare asemănare cu turnul gotic al arhitecturii de piatră; dar este clar, că aceste comunităţi de ţărani nu au împrumutat astfel de forme dela arhitectura în piatră, ci sunt creaţii relativ independente chiar dacă se pot dovedi unele analogii. Abia începem a vedea în aceste chestiuni. Aceasta este de acceea important, pentrucă s'au publicat tocmai monumente mici, la aparenţă neînsemnate, dar şi acestea pot fi de însemnătate pentru cercetarea arhitecturii Europei de Nord în cea mai mare parte pierdută şi distrusă». In scrisoarea sa din 20.XI.1934 numeşte «curioasă şi frumoasă» această arhitectură în lemn.

PAUL HENRY, profesor la Universitatea din Clermont-Ferrand, fost director al Institutului francez din România, în «Revue Historique», Paris, 1935, pag. 502—503 «D-l Petranu combate opiniunea exprimată prin publicaţii recente ungureşti cari caută să descopere o flagrantă inferioritate a Românilor din Transilvania în domeniul intelectual şi artistic, şi a justifica astfel, indirect revendicările maghiare asupra acestei provincii. Patriotismul este, de sigur, un sentiment respectabil; dar nu autorizează, pe teren ştiinţific mai puţin decât aiurea, întoarcerea pe dos a adevărului. D-l Petranu, care a petrecut o parte a vieţii sale pentru a studia monumentele române din Ardeal şi a le face cunoscute în cărţile şi albumurile sale, este în largul său a restabili, în faţa acestor afirmaţii îndrăzneţe, valoarea patrimoniului compatrioţilor săi. La rigoare s'ar putea găsi la d-l Petranu oarecare exces de indulgenţă admirativă în privinţa micilor biserici, interesante de sigur, dar de fapt toate îndeajuns de modeste: rămâne, că simpla lor prezenţă constitue deja o refutaţiune a teoriilor incriminate; d-l Petranu ar fi putut de altcum să anexeze la argumentarea sa două observări: întâiu, prin ce se manifestă superioritatea Ungurilor în Transilvania? Monumentele cele mai remarcabile ale provinciei, biserica neagră din Braşov a fost ridicată prin Saşi, celalalt: biserica romanico-gotică din Alba Iulia (Gyulafehérvár) prin Francezi. In sfârşit, să presupunem ca admisă nu valoarea civilizaţiei ungureşti, pe care nimeni nu o contestă, ci superioritatea ei chiar cotropitoare asupra Românilor: ce concluzie putem trage, dacă nu ilustraţia opresiunii exercitate începând cu sec. XVI prin naţiunile privilegiate?

www.digibuc.ro

Orice altă deducție nu va fi doveditoare decât numai bazându-se pe un studiu comparativ cu arta Principatelor libere — și, pe acest teren numeroase lucrări recente, arată, elocvent, că Românii nu se tem de nici-o comparație».

HENRI FOCILLON, profesor la Sorbona în scrisoarea sa din 2.XI.1934 scrie: «Aceste biserici de lemn din Ardeal sunt încântătoare și venerabile și din ele învățăm multe. In seria bogată de edificii de același gen și de aceeași materie, ele prezintă multe note originale, pe cari le puneți în evidență în mod fericit». «D-voastră redați Românilor din Transilvania ceeace în mod legitim este al lor, cum ați făcut-o mai extins în studiul d-voastră de ansamblu asupra artei în țara celor șapte cetăți. Este în rezumatul acesta al trecutului d-voastră o forță concisă și presantă, care împrumută faptelor indiscutabile toată valoarea demonstrativă (de ex. pag. 10). Trecând sub tăcere bisericile de lemn Möller este de două ori antiștiențific: el nesocotește o ordine întreagă de arhitectură, a cărei importanță nu vreau să o demonstrez după d-voastră, iubite coleg, și o nesocotește pentru motive cari nu au nimic a face cu ideea noastră asupra obiectivității. In ce privește arta populară, este inutil ca să mă spun de acord cu d-voastră».

JEAN ALAZARD, profesor la Universitatea din Alger, director de muzeu în scrisoarea sa din 14/I.1935; «Sunt într'adevăr foarte atras de drăguțele biserici de lemn din Transilvania ale căror istoric sunteți; există în ele o eleganță a formelor și un charme care justifică pe larg tot ce spuneți în opoziție cu tezele ungurești. Când cineva parcurge Transilvania, chiar repede, cum am făcut eu, este frapat prin viața și strălucirea civilizației române». «Această mărturie este a unuia pe care o călătorie prin România l-a impresionat profund și care a păstrat artei românești o amintire foarte vie».

Dr. PAUL CLEMEN, profesor la Universitatea din Bonn, consilier secret în scrisoarea sa din 14.I.1935: «Imi este foarte prețios a intra cu d-voastră în legătură mai apropiată. D-voastră dați o privire surprinzătoare asupra aprecierii de care au avut parte în străinătatea mai îndepărtată monumentele ardelene și cercetarea lor din țară. Ceeace noi am aflat pân'acum prin Strzygowski este extraordinar augmentat prin lucrarea temeinică și cuprinzătoare a cercetătorilor locali». Același în scrisoarea din 1.III.1936 adresată profesorului G. Kisch, dela Univ. Cluj: «Lucrările colegului d-voastră C. Petranu ne-au adus material important întocmai în stadiul actual al cercetării evului mediu timpuriu».

Dr. KARL GINHART, profesor de istoria artei la Școala superioară tehnică din Viena, docent la Universitatea din Viena, șef al Institutului de istoria artei de pe lângă Oficiul central de apărarea monumentelor din Austria în revista «Deutsche Kunst- und Denkmalpflege» Berlin, 1935: «Autorul și-a câștigat mari merite prin publicarea bisericilor de lemn artistic foarte însemnate ale patriei sale». «Românii pot fi fericiți, că posed atât de multe din aceste clădiri arhaice și adescori atât de grațioase, pe când la noi în Vest aproape au dispărut».

Dr. RUD. HÖNIGSCHMID, președintele Comisiei Monumentelor istorice din Boemia scrie subsemnatului: «Lucrarea asupra Bisericilor de lemn ale Românilor ardeleni e menită a aduce mari servicii în străinătate istoricilor doritori de a cunoaște fondul problemelor arhitecturii române a bisericilor de lemn». «După părerea noastră a remediat o necesitate de mult

www.digibuc.ro

simţită atingând unele probleme şi argumente care sunt ale istoriei artelor din România, întocmai ca şi din Cehoslovacia».

Dr. ERHARD ANTONI în revista «*Klingsor*» anul 12. no. 5, p. 215 Braşov, 1935 scrie: «E vorba mai ales de cercetători germani, suedezi şi francezi, cari sunt pentru părerile lui Petranu şi de cealaltă parte de unguri şi ucraineni cari sunt de contra părere. Va trebui să ţinem cu grupul prim şi astfel cu Petranu, cari recunosc valoarea artistică şi istorică a bisericilor de lemn ardelene, apoi originalitatea lor şi caracterul lor naţional român, deşi această problemă încă nu pare de loc exhauriată din cauza inventarierii incomplete a bisericilor de lemn. Capitolul final, care se ocupă de părerile ungureşti şi ucrainene s'a scris dintr'o anumită nelinişte a celui atacat, totuşi nici părerile aduse de adversari nu sunt în stare a diminua meritele personale ale Prof. Petranu în cercetarea bisericilor de lemn».

«*Prager Presse*» din 3.I.1935 scrie despre lucrările asupra bisericilor de lemn din jud. Arad şi Bihor: «Ambele opuri sunt azi baza cea mai de încredere a ştiinţei în această problemă, de aceea au fost primite pretutindeni cu mare răsunet. Autorul săvârşeşte un valoros serviciu ştiinţei, când în broşura de faţă (cea din 1934) redă în extras opiniile pronunţate de către savanţii chemaţi asupra cărţilor sale. Prin aceasta au devenit uşor accesibile aceste atitudini importante şi foarte răsfirate».

T. MAŃKOWSKI, membru al Academiei Polone din Cracovia în revista «*Analecta Ordinis S. Basilii Magni*» VI, 1—2, p. 466—468 din Lwów, 1935: «fără îndoială este egală în privinţa metodei de cercetare cu celelalte lucrări ale d-sale, cari se înfăţişează foarte favorabil şi cari sunt dovada unei intensive şi neîntrerupte activităţi ştiinţifice, îndrumate însfârşit într'o direcţie. Studiul artei slave din oricare ţară vecină cu România nu se va putea lipsi de lucrările savanţilor români»[1]).

[1]) Au mai luat notă prin recenzii ori notiţe, după cunoştinţa mea, următoarele reviste şi gazete: 1. «Kirjath Sepher», 1935, Ierusalim. 2. «Deutsche Bauhütte» 40 Jahrg. 11 H. p. A 126 Hannover. 1936. 3. «Bauamt und Gemeindebau» 18 Jahrg., H. 13. S. A. 96, Hannover, 1936. 4. «Siebenbürgische Vierteljahrsschrift», 58, pp. 189—90, Sibiu, 1935. 5. «Revue Historique», XII. 1—3, p. 60 şi 77, Bucureşti, 1935. 6. «Revista Istorică Română» IV, p. 406, Bucureşti, 1934. 7. «Arta şi Omul», II. 16—17, p. 264, Bucureşti, 1934. 8. «Curentul», VII. 2427 din 4.XI. Bucureşti, 1934. 9. «Adevărul», 48 no. 15, 584 din 30.X. Bucureşti, 1934. 10. «România Nouă», II. 238 din 3 Nov. Cluj, 1934. 11. «Patria», XVI. 258 din 10.XI. Cluj, 1934. «Aftenposten» Ukebilag Nr. 40—10 Aug. 3. Oct. 1936, p. 14—15 cu 6 ilustraţii, de arh. Olav Olson.

www.digibuc.ro

www.digibuc.ro